

19. YÜZYIL OSMANLISINDA AVRUPAİ TARZDAKİ İCRA VE TEMSİL MEKÂNLARINA DAİR

Evren Kutlay Baydar
Koç Üniversitesi
ekutlay@ku.edu.tr

Giriş

Osmanlı imparatorluğu 19. yüzyılda askeri, siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda topyekün bir batılılaşma hareketine girmiş, sanatın tüm kolları da bu hareketten nasibini almıştır. Batı müziği ve operanın ön plana çıkmasıyla batı formlarındaki sahne sanatlarına verilen önem artmış, bu bağlamda Avrupalı sanatçılar Osmanlı topraklarına davet edilmişlerdir. Batılılaşma hareketini 1839 yılında ilan ettiği Tanzimat fermaniyle resmen başlatan padişah II. Mahmud ve onun gibi yüzünü batıya dönmüş bir padişah olan I. Abdülmecid dönemlerinde, İtalya'dan opera topluluklarının temsile geldiği bilinmektedir.

Dönemin temsil mekânlarının izini sürmek, sahiplerini ve kimler tarafından yönetildiklerini belirlemek ve varlıklarını sürdürdükleri yılları tespit edebilmek bakımından en önemli kaynaklar dönemin gazeteleri ve Şark Ticaret yıllıklarıdır. Özellikle bugünkü 'Sarı sayfalar' anlayışıyla hazırlanmış Şark Ticaret yıllıkları, ilgili yıllar hakkında kısa, net ve kesin bilgiler vermeleri bakımından ve bugüne kadar hiçbir tarihsel müzikoloji araştırmasında kullanılmamış olmaları açısından birçok bilinmeyi ya da yanlış bilineni tespit etmemize ve ortaya koymamıza yardımcı kaynaklardır. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Kütüphanesi'nde bulunan Şark Ticaret yıllıkları, Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içinde yer alan ticari merkezleri ve bu merkezlerde gerçekleşen ticari faaliyetleri hem yerel hem de yabancı girişimcilere tanıtmak amacıyla hazırlanmış, 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı'nın ve 1940'lı yıllara kadar Türkiye'nin, iktisadi, ticari ve sosyal yaşamını gözler önüne sermiştir. Konumuzla ilgili olarak, yıllıklarda yer alan *Theatres* (tiyatrolar) kısmı, o yılda faaliyet gösteren temsil mekânları hakkında detaylı bilgiler içermektedir. Dolayısıyla bu yıllıklar zaman zaman araştırmamızın bulgularıyla paralel olarak irdeleneceklerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer alanlarda olduğu gibi, sarayın bulunduğu şehir olması sebebiyle öncü niteliği bulunan başkenti İstanbul'da, sanat yaşamı, imparatorluğun diğer şehirlerince takip edilmiştir. Örneğin İzmir'de 1830'lu yıllarda bir tiyatronun varlığı ve Filhol adında bir topluluğun burada temsiller verdiği bilinmektedir. Yine de İstanbul sanat faaliyetleri bakımından yoğunluğunu koruyan şehir olmuştur.

İstanbul'un temsil mekânları sadece Pera bölgesiyle sınırlı değildir. İstanbul, 19. Yüzyıl Osmanlısında, Pera ve Stamboul olarak sakinlerinin kökenleri bağlamında ayrılan iki bölgeden oluşmaktadır. Pera bölgesinde çoğunluk olarak Avrupa kökenli Osmanlı vatandaşları, bir müddet için Avrupa'dan gelerek Osmanlı'da görevlendirilmiş üst düzey aileler, Osmanlı'nın üst düzey bürokratları ve iyi eğitilmiş aileleri ve farklı dinlere mensup Osmanlı vatandaşları ikamet etmektedir. Pera bölgesi daha kozmopolit bir yapıya sahiptir. Stamboul bölgesinde ise çoğunlukla Müslüman Osmanlı halkı yaşamaktadır. 3 Eylül 1885 tarihli *La Turquie* gazetesinde sonuçları bildirilen nüfus sayımı İstanbul sakinlerinin kökenleri ve kadın/erkek sayısal dağılımları hakkında detaylı bilgiyi ortaya koymaktadır (Baydar 2010:25).

Müslüman:

Erkek: 201.339
Kadın: 179.581
Toplam: 384.910

Rum:

Erkek: 91.704
Kadın: 60.937
Toplam: 152.741

Ermeni:

Erkek: 83.770
Kadın: 65.720
Toplam: 149.590

Bulgar:

Erkek: 3.977
Kadın: 400
Toplam: 4.377

Katolik:

Erkek: 3.209
Kadın: 3.233
Toplam: 6.442

Musevi:

Erkek: 22.394
Kadın: 21.967
Toplam: 44.361

Protestan:

Erkek: 488
Kadın: 331
Toplam: 819

Latin:

Erkek: 528
Kadın: 554
Toplam: 1.082

Diğer Yabancılar:

Erkek: 101.205
Kadın: 28.038
Toplam: 129.243

Genel Toplam:

Erkek: 508.814
Kadın: 364.751
Toplam: 871.562

Dolayısıyla bir bütün olarak İstanbul ele alındığında kozmopolit bir yapıya sahip olduğu gözlenmektedir. Bu yapı, İstanbul'un hemen her semtinde temsil mekânlarının oluşumunu desteklemiştir. Pera bölgesinde daha çok temsil mekânı varlığı tespit edilse de Stamboul bölgesinde de aynı yıllarda tiyatrolar ve çeşitli konser mekânları mevcuttur.

Pera'da 19 yüzyılın ilk yıllarında ortaya çıkmış ve varlığını onlarca yıl sürdürebilmiş Fransız Tiyatrosu ve Naum Tiyatrosu öne çıkmaktadır. Onların dışında İstanbul tiyatroları arasında, Osmanlı Tiyatrosu, Varyete Tiyatrosu, Odeon Tiyatrosu, Elhamra Tiyatrosu, Tepebaşı Tiyatrosu ve bahçesi ile Concordia gibi sahneler yer almıştır.

Temsil Mekânları Bağlamında İlk Adımlar

Batılı anlamda ilk tiyatro bazı kaynaklara göre İstanbul'un Pera semtinde, II. Mahmud döneminde yapılmıştır. Fransız yazar Adolphe Thalasso 1899'da, "*Le Theatre Turc de, Grande Rue de Pera*"da inşa edilen ilk opera ve tiyatro binasından şu şekilde bahsetmektedir:

"Avrupalı koloniler kendi salonlarında Fransız repertuarlarından komedi ve dramlar oynatmaya başlamışlardı. Önemli Türk şahsiyetleri bu temsillere davet edilirdi... Bu davetlere gitmek Pera sosyetesinin en büyük zevklerinden, ta ki Venedikli M. Guistiniani'nin bu küçük özel mekânlardan büyük sahnelere geçme vaktinin geldiğine karar vermesine dek." 1831'de "Pera'nın tam merkezinde" (Elhamra Pasajı) inşa edilen "Fransız Tiyatrosu" İtalyan mimarisi örneği "muhteşem bir binadır." Nal şeklinde ve altı kattan oluşan tiyatronun balkonu yoktur, her katında kadifelerle döşenmiş 26 loca bulunmaktadır: "Bu yapının kadifelerinin narçiçeği parlaklığı ve görkemli heykellerinin altın parlılıları, tamamen boş bırakılmış büyük genişlikteki partere yansiyordu. Adı "Fransız Tiyatrosu" olan bu salon, daha sonra, girişin devamında bulunan camlı koridor sebebiyle, 'Kristal Saray' olarak tanınmıştır" (1899:1039).

Thalasso'nun bahsettiği Fransız Tiyatrosu (Kristal Saray-Palais de Cristal) bugünkü Elhamra sinemasının olduğu yerde ve o zamanki adresiyle *Grand Rue de Pera (Bugünkü İstiklal Caddesi) 320 numaradadır. Sahibi, 1881 tarihli Şark Ticaret Yıllığında tespit ettiğimiz üzere Barthélemy Giustiniani adında bir İtalyan'dır. Fransız tiyatrosu çoğunlukla yabancı ve özellikle de Fransız sanatçıların temsillerine ev sahipliği yaptıysa da geçici olarak Türk toplulukları da sahne almışlardır.*

Fransız tiyatrosunun 1831 yılında varlığını bildiren kaynaklar olduğu gibi onunla ilişkisi olabilecek, 18. Yüzyılda bir İtalyan'ın Galata'da tiyatro açtığını ve 1827'de bu tiyatroyu Beyoğlu'na taşıdığını ve 1831 yangınından önce söz konusu olan bu tiyatronun Fransız tiyatrosu olduğunu bildiren kaynaklar da vardır (And 2009:92). Dolayısıyla Fransız tiyatrosunun tarihi 1830'lardan çok daha öncelere gidebilir.

1839 yılında, II. Mahmud'dan Pera'da bir tiyatro kurmak üzere izin alan Gaetano Mele adlı bir İtalyan'ın 1857 yılında Sultan Abdülmecid'e sunduğu arz dilekçesinde bu tiyatro inşa etme teşebbüsüyle ve II. Mahmud'un izniyle yaptırdığı tiyatrosuyla ilgili detaylar mevcuttur. Başbakanlık Osmanlı arşivindeki 5 Nisan 1857 tarihli belgeye göre Mele'nin beş kat sıralı localı tiyatrosu yanarak yok olmuştur.

Nitekim, 1839 yılında Galata'da İtalyan opera topluluğunun temsillerini padişahın katıllımlarıyla gerçekleştirdikleri bildirilmektedir. Bu opera temsilleri düzenli olarak tüm yıl boyunca sürdürülmekte ve temsil döneminin başında o dönem gösterime girecek sekiz ya da on operanın neler olacağı, rol alacak sanatçıların isimleri ve temsil programları önceden ilan edilmektedir (Erbay 2006: 42). Bahsi geçen tiyatro Mele'nin tiyatrosu olmalıdır. Çünkü Fransız tiyatrosunda o yıllarda Fransız sanatçılar sahneye çıkmakta, Mele ise İtalyan operalarını tiyatrosunda sahneletmektedir (And 2009: 89). Ancak görünen, Mele'nin tiyatrosunun ömrünün Fransız tiyatrosu kadar uzun sürmediğidir. İstanbul'un Pera bölgesinde gerek eskilikleri gerekse uzun yıllar hizmet vermiş olmaları bakımından iki önemli tiyatro vardır ki, bunlar Fransız tiyatrosu ve Naum tiyatrosudur. Üstelik Fransız Tiyatrosu, 1844–1870 yılları arasında faaliyet gösteren Naum Tiyatrosundan çok daha uzun süre faaliyet göstermiş; Şark Ticaret yıllıkları baz alındığında 1868 tarihli yıllıkta her ikisinin de ismi tespit edilebilse de, sadece, 1831 yılında varlığından emin olduğumuz Fransız tiyatrosu aynı sahibiyile 19. Yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürebilmiştir. 20. Yüzyılın ilk yıllarında ise sahibi hakkında bir bilgi verilmese de direktörü Pierre Raftopoulos olarak bildirilmiş ancak tiyatronun adı aynı kalmıştır.

Naum Tiyatrosu

Beyoğlu'ndaki uzun bir dönem bölgenin kalbi olmuş, devrin sultanlarının da zaman zaman temsil izlemeye geldikleri önemli tiyatro binalarından biri Naum tiyatrosudur. 1840 yılında Bosco adlı İtalyan bir sirk cambazı tarafından inşa edilen Pera Tiyatrosu'nu devralan Suriye'li Katolik bir ailenin oğlu olan Naum Efendi, tiyatrosunda yabancı tiyatro kumpanyalarının temsillerini ve operalarını oynatmış, yirmi altı yıl İstanbul'lulara hizmet vermiştir. Naum Tiyatrosu'nda oynanan ilk opera (29 Aralık 1844) Gaetano Donizetti'nin 'Lucrezia Borgia' adlı eseri olmuştur. 1847 yılında yanan bu tiyatronun yerine Naum Efendi, Abdülmecid'in onlara verdiği İstiklal Caddesindeki arsaya yeni bir tiyatro kurmuş ve ilk temsiline Sultan Abdülmecid de gelmiştir. Temmuz 1847'de *Revue et Gazette Musicale*'de çıkan habere göre yeni binanın üç sıra locası olacak ve yaklaşık 1200–1400

kişi alabilecektir. Açılışın yapılacağı gün, 4 Kasım 1848'de *Journal de Constantinople*'de şu haber yayınlanmıştır:

“Pera tiyatrosu ilk gösterisini bu gece üstat Verdi'nin Macbeth operasıyla yapacaktır. Kumpanyanın henüz gelmiş olması ve tiyatronun baştan aşağı yenilenmiş olmasından dolayı bu ilk gösterimin diğerlerinden daha üstün olacağını tüm kalbimizle biliyoruz. Acaba gelecekte bir iki kez tekrarlanmaz mı? Böylece herkes, hep beraber Verdi'nin bu eserinin başarısını izleyebilsin. Hem oyunun dekorları için son bir fırça darbesi atılmayacak mıdır?(...)Tanrıya şükür kaygılarımız boşa çıkacak ve bu gece için haber verilmekte olan ilk gösteri, hüznün dolu 1848 yılının üzüntülerini kenara atacaktır.” (*Journal de Constantinople* 1848)

Naum Efendi Sultan Abdülmecid'e, yeni tiyatrosunun yapımı için yardım etmesine teşekkür etmek üzere bir dilekçe yazmıştır ve bu dilekçe Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde mevcuttur (E 12344). Naum saraydan çok yardım ve destek görmüş, kurduğu tiyatro bir çeşit 'İmparatorluk Tiyatrosu' olmuştur¹.

Naum tiyatrosu, Beyoğlu'nun tiyatro yaşamındaki önemli yerini almıştır. Hristaki Pasajı'nın bulunduğu yerdedir ve Thalasso'ya (1899) göre II. Mahmud devrinde yapılan 'Fransız komşusuna göre çok daha geniş ve lüktür'. Selim Nüzhet Gerçek, Naum tiyatrosundan, 'Perde ve Sahne' dergisinde (1942) “Her tarafı karton piyerle süslü ve beyaz üzerine yaldızlı boyalı idi. Tavanda madalyonlar içinde en meşhur musikîşinasların resimleri vardı. Tavanın ortasında gayet müzeyyen kristal bir avize asılı idi” (Gerçek 1942:28) şeklinde söz etmekte ve sahnesinin geniş olanaklara sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Naum tiyatrosu her sezonu Avrupa'dan getirilen grupların oynadıkları klasiklerle görkemli bir biçimde açmış, bu temsiller dönemin gazetelerinden *Journal de Constantinople*'e haber olmuştur. Ayrıca padişah Abdülmecid'in de bu temsilleri izlediği yine zaman zaman aynı gazetede yer almaktadır. Hatta bu ziyaretlerden 1851 tarihli olanı, Sultan'ın son iki senedir yeni bir gösteriye katılmaya zaman bulamadığını bildirmesi açısından anlamlıdır. Sultan Abdülmecid'le birlikte bu temsile katılanlar üst düzey yöneticilerin yanı sıra geleceğin padişahları Murad Efendi, Abdülhamid Efendi ve Mehmed Reşad Efendi'lerdir.

Abdülmecid'in vefatının ardından padişahın bu tiyatrodaki temsil izlemesi geleneği azalarak da olsa devam etmiş, 5 Nisan 1868 gecesi Sultan Abdülaziz, oğlu ve yeğeni Murad Efendi ile Naum Tiyatrosu'nda 'Sevil Berberi' ve diğer meşhur opera parçalarından seçmeler içeren bir programı izlemişlerdir. Naum Tiyatrosu'nun izleyicileri arasında Osmanlı sarayı mensupları olduğu gibi 1869'da İstanbul'u ziyarete gelen Galler prensi ve prensesi, Fransız imparatoru Eugenie ve Avusturya imparatoru Franz Joseph gibi isimler de olmuştur (Sevengil 1962).

Beyoğlu Pera bölgesindeki kültür sanat yaşamını canlı tutan ve büyük ölçüde dolduran bu tiyatronun 1870'de Büyük Pera Yangınında yanması, bölge halkının yaşamında büyük boşluk yaratmıştır. Yine de büyük yangından kurtulan Fransız tiyatrosu ve sonraki yıllarda bölgede kurulan diğer tiyatrolar Naum tiyatrosunun yokluğunun yarattığı açığı kapatmışlardır.

¹ *MümeYYiz*, 13 Eylül 1869, sayı 44. (İlgili kaynakta adının imparator Tiyatrosu olduğu bildirilmektedir.) Ayrıca bkz. Metin And, Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk tiyatrosu: 201.

Pera Bölgesinin Diğer Temsil Mekânları

Pera bölgesinde önemli tiyatrolardan biri, Fransız Tiyatrosu'nun karşısında bugünkü Saint-Antoine kilisesinin yerinde bulunan 'Concordia' tiyatrosudur. Önceleri sadece müzikli eğlence mekânı olarak kullanılan tiyatroyu 1871 yılında Ricci ve Parmeggiani tiyatroya dönüştürmüşler, 1886 yılında ise konser mekânı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Ömrü yirminci yüzyılın ilk yıllarına kadar süren tiyatrodaki 1904 yılında direktörü Livadas'ın yeniden yapılandırmasıyla bir Fransız operet topluluğu temsiller vermeye başlamış, 1906 yılında ise yıkılarak yerine Saint-Antoine kilisesi yaptırılmıştır.

Aynı dönemin bir başka tiyatrosu ise isim değiştirerek varlığını uzun yıllar sürdürebilen Odeon Tiyatrosu'dur. 1875 yılında mimar Barborini tarafından Pera'da iki kat balkonlu olarak inşa edilen tiyatronun adı önce Verdi Tiyatrosu olarak düşünülmüş, ancak bir süre Varyete Tiyatrosu olarak kullanılmış, 1884 yılında ise Odeon Tiyatrosu olarak adlandırılmıştır.

Pera'nın diğer önemli arasında yer alan tiyatroları yabancı sakinlerinin bulunduğu bölgeyi 'Petit-Champs' olarak adlandırmalarından dolayı 'Petit-Champs Tiyatrosu' olarak da bilinen Tepebaşı Kışık tiyatrosu ve bahçesi ile Tepebaşı Yazlık Tiyatroları'dır. Cumhuriyet dönemi öncesinde Pera halkı tarafından Petit-Champs des Morts (ya da kısaca Petit-Champs, yani Küçük Mezarlık) olarak bilinen Tepebaşı, kültürel aktiviteleriyle ünlü bir yerdir. Hem ünlü Tepebaşı Tiyatrosu (daha sonradan Şehir Tiyatrosu'nun binası olacaktır) hem de yakınındaki Belediye Bahçesi (*Jardin Municipal*), 1860'ların imar planlarında inşa edilmiş ve Galata bölgesindeki sanatsal faaliyetlerin merkezi olarak uzun dönem hizmet vermişlerdir (Kutlay Baydar 2010b).

Opera ve konserlere ev sahipliği yapan bu tiyatrolardan yazlık olanı bir müddet sonra kapalı hale getirilmiş, amfi tiyatro biçiminde olduğundan da adı artık Amfityatro olarak anılmaya başlanmıştır. Bu dört tiyatronun sayısal verileri olarak adlandırabileceğimiz iç planları ve koltuk fiyatları Şark Ticaret Yıllıklarında mevcuttur. Planları incelediğimizde bölgedeki çoğu tiyatronun alt katında sıralı koltuklar ve üst katında localardan oluştuğunu görmekteyiz. Koltuk sayıları hepsinde yüz'ün üzerindedir. Ön ortada bir sahne ve üst kat orta kısımda *Galerie* olarak adlandırılmış koltuksuz kısım bütün tiyatrolarda en ucuz bilet fiyatı bildirilen kısımdır. Bilet fiyatları bağlamında en pahalı temsil mekânı Tepebaşı Kışık Tiyatrosu, en ucuzu ise Amfityatro'dur. Genel olarak bölgenin tüm tiyatroları ele alındığında biletler ait olduğu tiyatro ve koltuk konumuna bağlı olarak çeşitlilik gösterirken 3 ila 216 piastre arasında fiyatlandırılmıştır ki, bu durum bütçe bağlamında geniş bir halk yelpazesine hitap edildiğini göstermektedir.

Pera'da bu tiyatroların yanı sıra tiyatro ve konser mekânı olarak kullanılan büyüklü küçüklü pek çok bina mevcuttur. Bunlara örnek Taksim Talimhane'deki 2000 kişilik Croissant Tiyatrosu, Tünel'deki Yazlık Tiyatro, Hacıpulo Geçidindeki F. Adam'ın dinleti evi², azınlıkların dernek ve kültür merkezleri- ki bunlara örnek Alman kulübü 'Teutonia', Fransız kulübü 'Union Française' ve İtalyan kulübü Sosyete Opera İtalyan'ın konser salonları verilebilir- ile elçiliklerin konser salonları sayılabilir.

Alman Konsolosluğu'nun konser salonu olarak faaliyet gösteren Teutonia Salonunda, 19. yüzyılın sonuna kadar düzenli konserler düzenlenmiştir. Bu konserler, orkestra konserleri olduğu gibi; koral, vokal ve enstrümantal konserler şeklinde de düzenlenmiş; hatta Teutonia salonu zaman zaman Alman Konsolosluğu'ndan bağımsız konserlere de ev sahipliği yapmıştır. İlerleyen

² Şark Ticaret Yıllıkları. Ayrıca bkz. *Levant Herald*, 25 Şubat 1890.

yıllarda Teutonia'nın senfonik konserleri son bulmuş, yerini Union Française'te İtalyan bir şefin yönetimindeki senfonik konserlere bırakmıştır (Kutlay Baydar 2010b).

Bu belli başlı temsil mekânlarının yanı sıra Şark Ticaret yıllıklarında *Theaters* (tiyatrolar) başlığı altında adı geçen Pera tiyatroları: Apollo, Croissant, Europe, Nouve Theatre de Pera, Paressiratz (Ortaköy), D'Amerique ve Le Rossignol'dür.

Stamboul Bölgesi Temsil Mekânları

1868 Şark Ticaret yıllığında Naum Tiyatrosu ve Fransız Tiyatrosuyla birlikte Stamboul bölgesinde Yeldik Paşa (Gedikpaşa) sokağında sahibinin Ömer Bey olduğu belirtilmiş Osmaniyeli Tiyatrosu göze çarpmaktadır. Bu tiyatro çoğunlukla tiyatro oyunlarının sahnelendiği Güllü Agop'un Osmanlı Tiyatrosu Topluluğuna ev sahipliği yapan Gedikpaşa Tiyatrosu'dur. Gedikpaşa Tiyatrosu önceleri Osmanlı'ya gösteri yapmak üzere sık sık gelen Soullier Sirk Topluluğu için kurulmuş, sonrasında tiyatro sahnesi olarak geliştirilmiştir. Nitekim *Journal de Constantinople* gazetesi, 1 Ekim 1860 tarihli bir haberinde Soullier Sirkinin yeniden donatıldığını, bir tiyatro kurulduğunu, tiyatronun ve kahvehanenin gazla aydınlatıldığını ve burada sirkten başka pantomim ve komedyada da oynatılacağını duyurmuştur. Dolayısıyla anlaşılan 1860'dan çok daha önceleri mevcut olan bir binada gösterimler yapan bu topluluğun sahnesinin artık bir tiyatro olarak faaliyet göstermesi 1860 yılından itibaren. Pera, Beyoğlu, Galata üçgeninin dışında kalan Stamboul bölgesinin en önemli tiyatrosu olan bu sahnenin dışı ahşaptır. Üç katlı locaları vardır. Tavanda büyük bir kubbe görünümlü avize asılıdır. Sahnenin tam karşısında perdeleri kapalı vaziyette padişaha ayrılmış büyük bir loca, aşağıda ise kanepeler ve koltuklar yer almaktadır.

Gedikpaşa Tiyatrosundaki gösterimler her ne kadar ilk açıldığında pantomim ve tiyatro oyunları sınırlı kalmış gibi görünse de, 1867 yılında *Ceride-i Havadis* gazetesinde çıkan bir haber, sahnenin operalara da ev sahipliği yaptığını ve Pera'da bu tip gösterimlerde bulunan tiyatrolara Stamboul bölgesi halkı için bir alternatif oluşturduğu ispatlamaktadır:

“Gedikpaşa'da kain tiyatrohaneyi şu defa bir kumpanya iştirak ederek daha geniş ve güzel bir hey'ete yaptırmak üzere hedm ettirmiş ve Avrupa Tiyatrolarına takliden güzel güzel operalar kadar celb olunmuş olduğuna ve yakın vakitte inşaat-ı reside-i hitam olup, kanun-i evvelin sekizinci gecesi küşadı musammem bulunmuş idüğüne binaen Der-i saadet ahalesinin mevsim-i şita-da Beyoğlu'nda kain tiyatrolara gitmeye muhtaç olamayacakları dergardır” (Ceride-i Havadis 1867).

Gedikpaşa Tiyatrosunda uzun yıllar sahne alan Güllü Agop ve ekibi sahnelenen oyunlar ve teknik donanım açısından Pera bölgesi tiyatrolarıyla yarışır durumdadır. Şöyle ki, Naum Tiyatrosu'nun dekorcusu Merlo, Güllü Agop için de çalışmıştır. Bu durum, iki bölgenin teknik kalite bakımından eşleştiğinin ve iletişim içinde olduğunun göstergesidir. Avrupa çapında bir dekorcu olan Merlo'nun dekorları İstanbul'un yanı sıra Londra, Venedik ve Paris'te de beğenilmektedir (And 1999:62). Ayrıca, Pera bölgesine temsile gelen Avrupalı Opera ve operet toplulukları rağbet gördüğü için Gedikpaşa Tiyatrosu'nda da temsiller vermişlerdir. Bunların yanı sıra Gedikpaşa Tiyatrosu birçok Fransız operetini Türkçe'ye çevirerek sahneye koymaktadır. Sultan ve saray erkânı ile üst düzey görevlilerin sıklıkla Pera bölgesindeki temsilleri izledikleri gibi saray orkestrasının genç üyeleri izin günlerinde Gedikpaşa Tiyatrosu'nda sahnelenen temsilleri takip etmişlerdir (Sevengil 1962:140). Geçmiş daha eski olsa da, temsil mekânı olarak 1860'da faaliyete geçmiş olan ve İstanbul yakasının yerli halkının ayağını tiyatroya alıştıran bu sahne 1884 yılında kapanmıştır.

Yine Şark Ticaret yıllıkları bağlamında iz sürersek, 1885 yılına geldiğimizde ise artık 'Tiyatrolar' listesinde Gedikpaşa Tiyatrosu'nun yerinde, direktörü önceleri Takvoryan sonraları ise Aleksandre olarak belirtilmiş Kadıköy Tiyatrosu da mevcuttur.

Stamboul bölgesinin diğer tiyatro ve temsil mekânları Aksaray'da Hamdi Efendi'nin 300 kişilik tiyatrosu, Beyazıt'ta misafirhane'de ünlü besteci Dikran Çuhacıyan'ın 800 kişilik tiyatrosu, Şehzadebaşı, Vezneciler'de çoğunluğu kahvehane'den tiyatroya dönüştürülmüş sahneler, Sultanahmet'te 1880 yılında kurulmuş bir açık hava tiyatrosu ve Üsküdar'daki Aziziye tiyatrosu sayılabilir (And 2009:95). Bunların dışında Bakırköy, Pangaltı, Haliç, Nişantaşı gibi semtlerde de konser ve temsil mekânlarının varlığını dönemin gazetelerindeki ilanlardan anlayabiliyoruz. Örneğin, Bakırköy'de Goffa salonunda gerçekleşen bir hayır konseri gazetelerde takdir yazılarıyla anılmıştır (Kutlay Baydar 2010b).

İlk Saray Tiyatrosu: Dolmabahçe Sarayı Tiyatrosu

Osmanlıda yenilikçi Sultan III. Selim devrinden itibaren tiyatro çalışmalarının desteklendiğini Avrupalı seyyahların seyahat notlarından öğrenmek mümkündür. Nitekim Fransız yazar Maxim de Camp (1848), III. Selim devrinde Beyoğlu'nda yılın üç ayı işleyen bir tahta tiyatronun varlığından bahsetmektedir. Yine aynı dönemde Avrupalı tiyatro oyuncularının, soytarlarının, gözbağcılarının Sultan'ın davetiyle sarayda kurulan geçici tiyatrolarda gösteri sundukları bilinmektedir (Shaw 1971: 194).

Naum tiyatrosunun İstanbul kültür sanat hayatını zenginleşirmesiyle bölgede kazandığı önem başka tiyatroların da açılmasına ön ayak olmuştur. 30 Ağustos 1856 tarihli *Musical Gazette*'de Sultan tarafından Tophane'de bir tiyatro binası inşa edileceğine dair bir haber yayınlanmıştır. Bu haberi destekleyen, güzel sanatları geliştirmek isteyen padişahın Dolmabahçe Sarayı'nın yanına yeni bir tiyatro binası yaptırmaya karar verdiğini bildiren bir haber 27 Nisan 1857 tarihli *Journal de Constantinople* gazetesinde çıkmıştır. Haberler gerçekleşmiştir. I. Abdülmecid, ikamet ettiği Dolmabahçe Sarayına tiyatro binası yaptırmaya karar verdiğinde Dieterle ve Hammond isimli iki mimarı görevlendirmiş, Avrupa Saraylarındaki mevcut tiyatrolar standardında bir tiyatro binası talep etmiştir. Daha önceki temsillerin çoğunluğu Pera'daki Naum tiyatrosunda gerçekleştirildiğinden, bu ilk saray tiyatrosu olacaktır. Tiyatro, sarayın biraz ilerisinde, Gümüşsuyu'na çıkan yokuşun başında, bugünkü İnönü Stadyumunun yerine inşa edilmiştir.

Binanın iç dekorasyonu ile görevlendirilmiş olan Sechan, aynı zamanda Paris operasının dekoratörüdür. Daha önce Sultanın saraydaki dairesinin de dekorasyonunu yapmış ve beğenilerek bir nişanla ödüllendirilmiştir (And 1971). Dolmabahçe Sarayı tiyatrosunda resmi yemeklerin verilebileceği 28x14 boyutlarında büyük bir salon bulunmaktadır. Salonun tüm duvarları 2,5 metre yüksekliğine kadar oymalı ahşap lambriyle, lambrinin üstü ise kornişe kadar kabartma ve yaldızlı deri ile kaplıdır. Salonun dört cephesinde 12 pencere ve geniş olan cephelerin ortasında 2 büyük kapı vardır. Kapıların tepe taçları yuvarlak bir pencere şeklinde bronz bir şebekeyle kaplıdır. Bunların birinin arkasında, padişahın salondakilere görünmeden toplantıları izleyebilmesi için bir mahfel, diğerinin arkasında ise orkestranın salondan görünmeden çalabilmesi için bir alan bulunmaktadır. Salonun aydınlatması havagazı ile çalışan, kesme kristalli 11 büyük avize ve Çin vazoları üzerindeki kollu şamdanlarla yapılmaktadır. Üst kattaki padişahın büyük dairesinden ikinci kat localarının ortasındaki padişah locasına geçilmekte, locanın arkasındaki iki odanın

birinde hareme çıkan döner merdiven bulunmaktadır. İhtişamlı ve zengin dekorasyonlu tiyatro kısmı, parter ve locaların bulunduğu zemin kattan, yine locaların olduğu birinci ve harem katının ve padişah locasının bulunduğu ikinci kattan oluşmaktadır. Harem katı, önü kafesle kaplı tek bir loca şeklindedir. 300 kişilik seyirci kapasiteli parterin koltukları gelincik kırmızısı kumaşla kaplıdır. Sahne, o dönemin en ileri teknik donanımına sahiptir. Sechan, sadece tiyatronun dekorasyonu kalmayıp orada oynayan bazı operaların dekoralarını da hazırlamıştır (Umur 1987: 42–59).

Dolmabahçe Saray Tiyatrosunun resmi açılış tarihi 12 Ocak 1859'dur. Tiyatronun açılış töreninde padişahın yanı sıra şehzadeler, sadrazam, nazırlar, saray halkı, hükümetin ileri gelenleri ve yabancı ülkelerin elçileri de hazır bulunmuşlardır. Açılış, Naum Tiyatrosu'nun sanatçıları tarafından Luigi Ricci'nin iki perdelik 'Scaramuccia' operasının temsiliyle başlamış, perde arasında orkestranın kemancısı Padovani'nin kendi bestesini icrasıyla devam etmiş, *Chasse de Diane* balesiyle sona ermiştir.

Birçok ünlü opera'nın sahnelendiği saray tiyatrosunda, Naum Tiyatrosu'nun sanatçıları ve oraya temsile gelen grupların yanı sıra Müzik-ı Hümayün okulunun öğrencileri, saray orkestrası, hatta saraydaki amatörler temsiller gerçekleştirmişlerdir. Bu temsilleri izlemeye saray ve hükümetin önde gelenleri, elçiler ve Pera sosyetesinin ileri gelenleri gelmişlerdir. Gayri Müslimler eşleri ile parterde oturmuşlar, harem kadınları ise temsilleri harem katındaki kafesin arkasından izlemişlerdir.

Saray tiyatrosunda Türkçe tiyatro eserleri de sahneye konmuştur. İlk Türk tiyatro eseri olarak bilinen 'Şair Evlenmesi' isimli oyunu, gazeteci-şair İbrahim Şinasi Efendi, Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda oynanmak üzere yazmıştır. Şinasi, komedy türündeki bu oyununda, Anadolu'daki evlilik törenlerini hicvetmiştir.

Abdülmecid'in tiyatronun açılışından iki buçuk yıl sonra ölmesinin ve 25 Haziran 1861'de Sultan Abdülaziz tahta çıkmasının ardından, yeni padişahın bütçe kısıtlamaları sebebiyle, Saray tiyatrosundaki temsillere Müzik-ı Hümayün Okulu öğrencileriyle devam edilmiştir. Hemen hemen ayda bir kez yapılan bu temsillere Abdülaziz'le birlikte şehzadeler ve davet edilen saray ve hükümet erkânı katılmışlardır. Abdülaziz devrinde Dolmabahçe Saray Tiyatrosunda sahnelenen bir temsilden, 3 Nisan 1862 tarihli *Journal de Constantinople* gazetesi şu şekilde bahsetmektedir:

"Pazartesi gecesini, padişahın emriyle Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'nda, bütün nazırların, devlet yüksek dereceli memurlarının ve paşaların katıldığı parlak bir gösteri yapıldı. Tiyatro, sirk için hazırlanmıştı. M. Soullier, artistleri ve bütün ekibiyle ilgi çekici olduğu kadar değişik gösteriler yaptılar. Padişah Abdülaziz, bütün gösteri boyunca locasından ayrılmadı. Üç loca askerlere ayrılmıştı. Bu localarda muhtelif birliklerden gelmiş erler, onbaşılar ve çavuşlar bulunuyordu. Diğer localar, nazırlar, yüksek dereceli memurlar ve paşalar tarafından işgal edilmişti" (Journal de Constantinople 1862).

Varlığını yedi sene kadar sürdürebilen tiyatronun içi, 20 Ağustos 1866'te çıkan bir yangında tamamen zarar görmüştür. Bir kısım eşya kurtarıldıysa da Abdülmecid'in ardından tahta çıkan padişahların ilgisizliği sebebiyle bina tamir edilmemiş, uzun zaman bakımsız, harap bir halde bırakılmış, saray ahır, tütün deposu vb. olarak kullanılmıştır. Yirminci yüzyılın ilk yarısında, 1937'de İstanbul'a büyük bir stat yapma fikriyle, Ayaspaşa-Dolmabahçe yolu düzenleme çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır. Yıkım'ın ardından İkinci Dünya savaşı nedeniyle stadin inşası ertelenmiş, savaş sonrasında, 1947'de yapım tamamlanmıştır. 1948'de ilk maçın oynandığı stada önce İsmet Paşa, Mithat Paşa gibi isimler verilmiş, son olarak İnönü Stadi isminde karar kılınmıştır.

İkinci ve Son Saray Tiyatrosu: Yıldız Sarayı Tiyatrosu

19. yüzyılın son yarısında tahta çıkan II. Abdülhamid, harabe durumdaki Dolmabahçe Saray Tiyatrosu'yla ilgilenmeyip Yıldız'da başka bir tiyatro yaptırmaya karar vermiştir. 1889'da açılan ve günümüze ulaşan tek saray tiyatrosu olan bu yeni saray tiyatrosunun projesini o dönemde *Art Nouveau*'nun en önemli temsilcilerinden, saray mimarı Raimondo d'Aronco, uygulamasını ise mimar Vasilaki Kalfa'nın oğlu Yorgo yapmıştır. Tiyatronun yerini bizzat Abdülhamid seçmiş ve eski bir ahırın yerine yaptırmıştır (Bilgin 1993:90). Salon, ana projede at nalı şeklinde tasarlanmışsa da uygulamada dikdörtgen biçimindedir. Salonun üç tarafı tavana kadar ulaşan 12 adet sütunla çevrilidir. 110 kişilik salonun tavanları mavi ve krem zemin üzerine altın yıldız motiflerle süslüdür. Tavanın ortasındaki kubbede asılı olan avizenin etrafı altın yıldızlı yıldızlarla bezenmiştir. Aşağıda parter, yukarıda, ana kapı girişinin üzerinde padişahın geniş locası, onun yan taraflarında şehzade ve davetlilerin locaları vardır. Abdülhamid locasına giderken hiçbir zaman ana kapıyı kullanmamış, harem dairesine ve hünkâr dairesine bitişik olan tiyatrodaki locasına gizli koridorlar vasıtasıyla ulaşmış, temsiller sırasında da locasının loş olmasını istemiştir. Abdülhamid'in locası küçük bir salon genişliğindedir. Locanın ortasında padişaha ayrılmış iki koltuk ve onun etrafında misafirleri için altı adet kadife kaplı sandalye mevcuttur. Misafirler devlet görevlileri, bazen de harem veya devlet görevlilerinin hanımları olmuştur (Şakir 1954:2974). Padişaha yakın olan altın yıldızlı şık ve zarif portatif kafesli localar ise haremdeki kadınlara ayrılmıştır. Sahnede ise kimse Sultan'a sırtını dönemeyeceğinden parter boş kalmıştır. Aynı sebeple orkestra galerinin altında, sahneye göre sağda konumlanmıştır. Parterdeki koltuklar kırmızı kadife kaplıdır. Yapıldığı günden beri elektrik olan bina gününün en ileri teknik donanıma sahiptir. Derinliği altı metre olan sahnenin küçük olmasına rağmen bale dışında her türlü dramatik ve müzikli oyun sergilenebilmektedir (And 1987:15).

Abdülhamid, tiyatrosunda meşhur Avrupalı bestecilerin opera ve operetlerini oynatmış, şark sanatkârlarına da yerli operetler besteletip onları da büyük bir zevkle izlemiştir. Cuma, Pazar ve Çarşamba akşamları muhakkak, bazen de her akşam konser, tiyatro, opera-operet ve sinema gösterimi yapılmıştır. Cuma akşamı yapılan gösteriler, selamlıkta bulunan sefirler ve İstanbul'u ziyarete gelen yabancılar şerefine yapılmıştır. Abdülhamid, oyun sırasında locasında sefirlerle görüşmüştür (Osmanoğlu 1994:80). *Aida, Il Travatore, La Traviata, Norma, Carmen, Faust, Mascotte* gibi opera ve operetler sergilenmiştir. Padişah en çok *Rigoletto*'yu sevdiğinden daima onu çaldırılmıştır (Ezgü 1962:18). Sarah Bernhardt, Coquelain Cadet gibi dönemin meşhur sanatçılarının yanı sıra İtalya'dan gelen opera sanatçıları sahneye çıkmaktadırlar (Osmanoğlu 1994:68). Yine bir İtalyan olan Arturo Stravolo isimli opera sanatçısı tiyatronun yönetmenliğini yapmıştır.

Yıldız Sarayı Tiyatrosu'nda İtalyanca opera, operet ve batı müziği konserlerinin yanı sıra oynanan tiyatro oyunlarına örnek olarak Güllü Agop yönetimindeki Muzika-ı Hümayün öğrencilerinin sahnelediği Türkçe müzikli oyunlar da verilebilir. Ayrıca 1884 yılında sarayda görevlendirilen Ahmet Mithat Efendi'nin yazdığı eserler de bu tiyatrodaki sahnelenmiş, Muzika-ı Hümayün'ün gelecek yıllarda başına geçecek Zati ve Saffet Beyler de bu gösterilerde yer almışlardır. Yine, Gedikpaşa Tiyatrosunda oynanmış Ahmet Mithat Efendi'nin 'Çengi' operetiyle Şehzadebaşı Tiyatrosunda üç kere sahnelenmiş olan Çuhacıyan'ın 'Pembe Kız' opereti, Yıldız Sarayı Tiyatrosunda temsil edilmiş Türkçe eserler arasında yer almaktadırlar.

II. Abdülhamid'in Selanik'e sürülmesinin ardından saray adeta yağmalanmış, tiyatro binası

ilk olarak 27 Mart 1987’de hizmete sunulmuş, 2003’te müze haline getirilmiş sarayda yenileme işlemleri hız kazanmış, bazı birimlerinin restorasyon çalışmaları tamamlanmıştır. Her ne kadar artık temsiller gerçekleşmese de Yıldız Sarayındaki bu tiyatro bugüne kadar gelebilmiş, Tiyatro ve Sahne Sanatları Müzesi olarak o dönemi gözler önüne sermek üzere ziyarete açılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

19. yüzyılda batılılaşma hareketiyle birlikte batı formlarındaki müzik ve sahne sanatlarının ön plana çıkmasıyla bu alanda temsilde bulunulabilececek sahnelerin yapımı önem kazanmıştır. III. Selim döneminde kurulan geçici temsil mekânlarıyla başlayan bu adımlar, ondan sonra gelen padişahlarında konuya destekleri vesilesiyle İstanbul’un dört bir yanında olduğu gibi sarayda da yer bulmuş, Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarına Avrupa’daki çağdaşlarını aratmayacak donanım ve özene sahip tiyatrolar kurulmuştur. Bu tiyatrolarda sahne almak üzere dönemin ünlü Avrupalı tiyatro ve opera sanatçıları davet edilmiş hatta tiyatrolarda kalıcı olarak görevlendirilmişlerdir.

Bu araştırmada tiyatrolar, Saray tiyatroları, Pera bölgesi tiyatroları ve Stamboul bölgesi tiyatroları olarak üç ana başlıkta incelenmiş, ilgili bölümdeki her bir tiyatro hakkında iç ve dış mekan özellikleri, ki bunlar sahne büyüklükleri, koltuk kalitesi, teknik donanım gibi özelliklerdir, dönemin temsil mekanların kalitesini anlamak ve bu konuya verilen öncelik ve önemin altını çizmek mahiyetinde bildirilmiştir. Bu verilerden İstanbul’un Avrupa standartlarında iç dekorasyon ve teknik donanımına sahip temsil mekânlarına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde, sahneye konulan temsillerin ve verilen konserlerin çeşitliliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu bağlamda dönemin gazetelerinde çıkan haberlerde gerek tiyatro binalarının durumu gerekse yapılacak temsil ve konserlerin duyurusu ve sonrasında çıkan eleştirilerin yer alması, yüzyılın Osmanlı’sında sanata verilen öncelik ve önemin de altını çizmesi bakımından değerlidir. Ayrıca bu haberler, İstanbul’da ön plana çıkan batı sanatlarının baskın olsa da sadece Pera bölgesinde ve yabancı uyruklu Osmanlı sakinleri gözetiminde kalmadığının ve Müslüman Türk halkının da bilfiil gerek sanatçı gerekse izleyici olarak aktif konumda bulunduğunu ispatlamaktadırlar. Örneğin Pera bölgesinde sahneye konulan operaların kimisinin Türkçeye çevrilerek İstanbul yakasında seyirciyle buluşturulması, dekor ve sahne anlamında aynı isimlerle çalışılması ve saray erkânının dışında Muzika-ı Hümayün mensup ve öğrencilerinin de sahnede ya da izleyici olarak yer almaları, batı müziği ve sahne sanatlarının bütüncül ele alındığının göstergesidir.

Analizimize yukarıdaki bulguların yanı sıra önemli yer teşkil edecek bulgulara ulaşmamızı sağlayan unsurlar, her bir bölgedeki temsil mekânı sayısı ve bu mekânlardaki koltuk miktarı ile bilet fiyatlarıdır. Ortaya koyduğumuz üzere, gerek Pera bölgesinde gerekse çoğunluğu Müslüman Türk halkının sakini olduğu Stamboul bölgesinde, İstanbul’un 870.000 civarındaki halkına hizmet veren toplam binlerce koltuk kapasiteli onlarca mekân olduğudur. Sayılarını tam olarak tespit ettiğimiz koltuklar vesilesiyle, ki bu rakamın araştırmamızda tam olarak bildirdiğimiz koltuk sayılarını topladığımızda beşbine yaklaştığını görüyoruz, tüm İstanbul nüfusu da göz önüne alındığında hemen hemen 100–150 kişiye bir koltuk düştüğünü görüyoruz. Nüfus sayımında yeni doğandan yatalak yaşlıya kadar herkesin sayıldığı ve sayım sonuçlarını bildiren gazetede İstanbul’u sadece ziyaret edenlerinde sayılmış olabilecekleri bildirildiğinden koltuk başına denk gelen insan sayısının daha da az olduğu var sayılabilir. Bilet fiyatlarının da çeşitlilik göstermesi her bütçeden, her kesimden halka hitap edilmesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla anlaşılan Osmanlı halkının temsillere katılımına

engel olacak bir bilet fiyatı kısıtının önüne geçilmiştir.

Cumhuriyet döneminde sanatın bir devlet politikası olarak ele alınacağı sürece değin gerek müzik ve sahne sanatlarının icra edildiği sanat kurumlarını gerekse bu alanlarda yapılmış çalışmaları araştırmak, Cumhuriyet Türkiye'sinde atılan adımları sağlıklı değerlendirebilmek açısından önemlidir. Ayrıca bu çalışma müzik ve sahne sanatları temsil mekânları bağlamında bugün geldiğimiz noktayı da araştırarak karşılaştırma yapabilmeye ön ayak olabilir.

Referanslar

- And, Metin. 1971. *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu*. Ankara.
- _____. 1999. *Osmanlı Tiyatrosu*. İstanbul: Dost Yayınları.
- _____. 2009. *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul: İletişim yayınları.
- _____. 1972. "Eski İstanbul'da Yunan Sahnesi" *Tiyatro Araştırmaları*. 3:87-106.
- Bilgin, B. 1993. "Türk Saray Mimarisi Çerçevesinde Yıldız Sarayı", Sanat Tarihi Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul: Türkiye.
- De Camp, Maxim. 1848. *Souvenirs et Paysages d'Orient*. Paris.
- Erbay, Fethiye, Mutlu Erbay. 2006. *Cumhuriyet Dönemi Atatürk'ün Sanat Politikası*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi yayınları.
- Ezgu, F. 1962. *Yıldız Sarayı Tarihçesi*. İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları.
- Gerçek, Selim Nüzhet. 1942. "Üç Naum Tiyatrosu". *Perde ve Sahne Dergisi*. 2:12-18.
- Kutlay Baydar, Evren. 2010a. "Doğunun Başkentinden Batılı Sesler: 19. Yüzyıl İstanbul'unda Avrupa Müziği" *1453 İstanbul Dergisi*. 8:96-102.
- Kutlay Baydar, Evren. 2010b. *Osmanlı'nın Avrupalı Müzisyenleri*. İstanbul: Kapı yayınları.
- Osmanoğlu, Ayşe. 1994. *Babam Sultan Abdülhamid*. İstanbul.
- Sevengil, Refik Ahmet. 1962. *Saray Tiyatrosu*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Shaw, Stanford J. 1971. *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III (1789-1807)*. Amerika: Cambridge, Mass.
- Şakir, Ziya. 1954. "Yıldız Tiyatrosu" *Resimli Tarih Mecmuası*. 51: 2972-2974.
- Thalasso, Adolphe. 1899. "Le Theatre Turc Contemporain" *Revue Encyclopedique*:1039.
- Umur, Suha. 1987. "Abdülmecid, Opera ve Dolmabahçe Saray Tiyatrosu" *Milli Saraylar Dergisi*: 42-59.

Nadir Eserler ve Arşiv

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye 427/30, 5 Nisan 1857.
- Eastern Express*, 7 Ekim 1886.
- Journal de Constantinople*, 4 Kasım 1848, 28 Şubat 1849, 26 Mart 1851, 27 Nisan 1857, 1 Ekim 1860, 3 Nisan 1862, 5 Nisan 1868.
- La Turquie*, 21 Ağustos 1866.
- Levant Herald*, 5 Nisan 1906.
- Mümeyyiz*, 13 Eylül 1869, sayı 44.
- Musical Gazette*, 30 Ağustos 1856.
- Revue et Gazette Musicale*, 15 Temmuz 1847.
- Ruzname-i Ceride-i Havadis, 17 Recep 1284 (1867).
- Şark Ticaret Yıllıkları, 1868-1900. Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.
- Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Envanter No: E 12344.